

Sociologie jako konstrukt středních vrstev¹

Jan Keller²

Fakulta sociálních studií, Ostravská univerzita, Ostrava

Sociology as a Construct of the Middle Classes. The aim of this article is to present sociology as a discipline fostered by the middle classes. The author shows to what extent sociology can be understood as a tool used to help the middle classes construe their own place in society, think over their relation to it and clarify both the possibilities and limits of their actions. The mentality of the middle classes, which is a result of their ambivalent place in society, affects their accounts of social structure, social integration and social regulation. From this point of view, the author analyses the theories of social stratification and the theory of micro and macrostructure relations. He also deals with the theme of social roles. He studies the transformations of the sociological theory and methodology which accompanies the transition from the old middle classes to the new middle classes and to those of current society, which he calls the newest middle classes.
Sociológia 2012, Vol. 44 (No. 4: 407-431)

Key words: *middle classes; social structure; social integration; social regulation*

V této stati, kterou by bylo možno zařadit do oblasti sociologie vědění, je sociologie prezentována jako konstrukt středních vrstev. Jedná se pochopitelně pouze o jeden z možných přístupů k sebereflexi sociologie. Už proto, že existuje místy až nepřehledná pluralita sociologických paradigmat, konceptů a teorií, bylo by obtížné aplikovat použitou metodu na jakoukoliv oblast sociologie bez výjimky. Přesto se autor domnívá, že právě výklad sociologie coby myšlenkového doprovodu vývoje středních vrstev může v řadě ohledů přispět k lepšímu sebepochopení toho, co vlastně sociologie prezentuje.

Již na první pohled je patrné, jak úzce souvisí řada sociologických konceptů, hypotéz a teorií právě s problematikou středních vrstev³.

¹ Text vznikl v rámci realizace projektu *Rozšíření a rozvoj vědeckovýzkumného týmu Ostravské univerzity, Fakulty sociálních studií*, číslo projektu: CZ.1.07/2.3.00/20.0080, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

² Kontaktní adresa: jan.keller@osu.cz

³ Vymezení středních vrstev včetně určení jejich horní a spodní hranice patří nepochybně k nejobtížnějším zadáním v sociologii. Na otázku, kdo všechno do středních vrstev patří, odpovídají autoři v zásadě dvojím způsobem. Buďto sahají k definici výčtem, anebo se snaží vystihnout obecné rysy, které se s představou této sociální kategorie obvykle pojí. V prvním případě bývají do středních vrstev zahrnováni například samostatně hospodařící rolníci, drobní obchodníci, živnostníci a řemeslníci, ale také představitelé svobodných profesí. K nim je řazeno široké spektrum zaměstnanců počínaje manažery a experty nejrůznějších specializací přes lékaře, učitele, duchovní a úředníky středních stupňů řízení až po pracovníky ve zdravotnictví, v sociálních službách či v oblasti kultury. Vymezení pomocí obecných rysů se může pohybovat v různých rovinách. Může pracovat s výší příjmu na domácnost či na osobu, s úrovní vzdělání, s postavením v rámci hierarchie řízení, s výší statusu, který se pojí s jednotlivými profesemi. Může se ovšem pohybovat také v rovině mentality, kde pak hrají roli preferované hodnoty, postoje a způsob života.

Tradičně jsou do středních vrstev řazeni ti, kteří sice musejí pracovat, aby si vydělali na své živobytí, jejich příjmy jim však umožňují v té či oné míře šetřit. Klasická představa příslušníka středních tříd považuje za samozřejmost vlastnictví bydlení, kvalitní vzdělání dětí a až do relativně nedávné minulosti také schopnost muže uživit rodinu z jediného platu. Za snad nejvýraznější tradiční vlastnost středních vrstev je již od dob Maxe Webera považována jejich schopnost nežít pouze přítomným okamžikem, schopnost odkládat odměnu ve snaze do budoucna ji dále zvyšovat. V současnosti je celá otázka komplikována tím, že některé z hodnot středních vrstev se šíří prakticky do celé společnosti, přičemž se tak děje právě v době, kdy jiné jejich hodnoty (například právě schopnost odkládat odměnu) jsou problematizovány a kdy se objektivní

Jen namátkou: Teorie manažerské revoluce od třicátých let 20. století tvrdí, že profesionálové ze středních vrstev se namísto klasických vlastníků stávají reálnou vládnoucí silou společnosti. O třicet let později teorie postindustriální společnosti toto tvrzení zobecnila v konstatování, že vědění, tedy nástroj, jímž disponují především příslušníci středních vrstev, získává převahu nad vlastnictvím. Zároveň je hlásán konec ideologie, což v podstatě znamená, že váha univerzálního vědění prý triumfuje nad pouhými parciálními zájmy různých sociálních vrstev a skupin. Vize společnosti vědění má tento dějinný posun promítnout do celého uspořádání společnosti. A teorie modernizace neříká v zásadě nic jiného, než že profesně zdatné a na vědomosti bohaté střední vrstvy budou z euroamerické kultury vyvezeny do celého světa a spolu s nimi se všude rozšíří prosperita a demokracie.

Kromě podobných a ve své době velice módních konstrukcí proniká duch středních vrstev do sociologie mnoha způsoby ještě hlouběji. Lze ho nalézt v samotných základech sociologického myšlení a zasahuje také do zdánlivě zcela věcné a sociálně na první pohled příliš nepodmíněné metodologie společenských věd.

Dualitu objektivistických a subjektivistických přístupů můžeme sledovat v celých dějinách sociologického myšlení. Projevuje se v rozdílech mezi koncepcemi jednotlivých badatelů (například Durkheimův sociologismus versus Weberova chápající sociologie), ale koexistuje také v díle jedněch a těch samých sociologů (Weberova dualita vysvětlení a pochopení jako dvou rovnocenných přístupů ke studiu sociálního jednání). Sociologií 20. století prochází tato dichotomie v podobě strukturně funkcionalistických a příbuzných směrů v opozici k přístupům různých škol interpretativní sociologie.

Odlišnosti metodologických pozic můžeme pochopitelně odvozovat z mnohotvarého myšlenkového dědictví především filozofie, historie a antropologie, na které jednotlivá sociologická paradigmata úžeji nebo volněji navazují. Koexistence objektivních a subjektivních (ale také kvantitativních a kvalitativních) přístupů však věrně odpovídá také specifické mentalitě samotných středních vrstev. I když nesoulad mezi objektivní situací a subjektivním sebehodnocením může nastat u každé ze společenských vrstev, právě v případě vrstev středních je to zdaleka nejsnazší a nejběžnější. Vyplývá to z napětí mezi subjektivními aspiracemi a reálnými možnostmi těch, jejichž obdiv k horním vrstvám je srovnatelný s nedůvěrou a despektem, jež chovají vůči vrstvám dolním.

Sociologii můžeme vymezit jako způsob, kterým si střední vrstvy vykládají své postavení ve společnosti, promýšlejí svůj vztah vůči ní a ujasňují si možnosti i meze svého jednání. Za pomoci poměrně abstraktních

situace celých částí středních vrstev v řadě zemí zhoršuje. Podrobně o problematice vymezení středních vrstev pojednává úvodní kapitola připravované práce autora. (Keller: Sociologie středních vrstev. Praha: SLON, v tisku pro rok 2012)

sociologických kategorií, pojmů a schémat si střední vrstvy řeší své tři hlavní problémy: kam vlastně patří, co je pojí s druhými a co všechno si mohou vzhledem ke svému postavení ještě dovolit.

Ve všech třech případech je jejich situace silně ambivalentní: Jejich sociální umístění je zároveň zdrojem velkých aspirací a zároveň zdrojem neméně velkých obav. Vzhledem k tomu, co je spojuje s druhými, řeší ještě i jiné dilema – nakolik mohou být na společnosti nezávislí a zároveň profitovat z koexistence s druhými. V rovině toho, co si mohou dovolit, jsou sice relativně zvýhodněny oproti těm, kdo se nalézají pod nimi, zároveň však narážejí na limity, které nemusejí brát v úvahu ti, kdo stojí výše než oni⁴.

Střední vrstvy a sociologická teorie

Nejednoznačnost jejich postavení kdesi uprostřed společnosti živí ve středních vrstvách nemalé aspirace, zároveň je však zdrojem jejich strachu z možného deklasování. V sociologických úvahách se jedná o problém sociální struktury a střední vrstvy ho již tradičně promítají do teorií sociální stratifikace a sociální mobility. V klasické pyramidě sociální stratifikace zaujímaly historicky strategickou pozici: propojovaly špičku pyramidy s její základnou, tím udržovaly stabilitu celé společnosti.

Možnosti, které středním vrstvám dává jejich umístění v rámci společnosti, jsou v rovině sociologické teorie promítnuty do otázky sociální integrace. Přesvědčení o svých silných integračních schopnostech vyjadřují ve vysoce abstraktní rovině úvah o vztahu mezi sociální mikro a makrostrukturou.

Omezení, která musejí ve svém jednání respektovat, promítají střední vrstvy do otázky sociální regulace. Problém regulace a kontroly je zabudován snad do všech významnějších sociologických kategorií. My si tento problém zpřítomníme na příkladu konceptu sociálních rolí.

Sociální struktura: stratifikace a mobilita

Idea individuální vzestupné mobility je nepochybně bytostnou záležitostí středních vrstev. Pro horní vrstvy je zásadní otázkou, jak si udržet své privilegované postavení, dělníci zase tradičně usilovali o zlepšení svého kolektivního údělu, nikoliv o individuální změnu své vlastní pozice. Byly to právě střední vrstvy, které se vždy snažily o individuální vzestup, a to stále

⁴ Z tohoto umístění středních vrstev v sociální struktuře lze odvodit řadu rysů mentality jejich příslušníků. Pokud je autorovi známo, souhrnná studie analyzující různé aspekty této mentality dosud neexistuje. Proto se ji pokusil rekonstruovat z příslušných pasáží studií, které se problematikou středních vrstev zabývají. Použil přitom především následující práce. Pro staré střední vrstvy: (Marx 1978a; 1978b), (Tocqueville 1992), (Weber 1905). Pro nové střední vrstvy: (Bennett 1990), (Bensman – Vidich 1971), (Boltanski 1982), (Crozier 1965), (Ehrenreich 1989), (Geiger 1932), (Mills 1951), (Newman 1988), (Singly – Thélot: 1988), (Vidich 1995), (Whyte 1956). Pro tzv. nejnovější střední vrstvy: (Accardo 2009), (Alliot-Marie 1996), (Bidou 1984), (Brooks 2000), (Lamont 1992), (Lasch 1979), (Lipovetsky 1983; 1987; 1992; 2006), (Sennett 1974; 1998).

výrazněji za pomoci vzdělání. Od nich se tato strategie šíří do zbytku společnosti.

Sociologie, která by se nepokusila vypracovat určitý koncept sociální stratifikace, by nebyla sociologií v pravém slova smyslu. Nebyla by totiž schopna zkoumat vazby mezi postavením člověka ve společnosti a jeho postoji, hodnotami a preferencemi. Sociologie se rozvíjí s představou, že takové vazby rozhodně existují a mají pro fungování společnosti nezanedbatelný význam. Pokud bychom naopak usoudili, že postavení člověka v rámci společnosti nemá na jeho myšlení a chování žádný vliv, ztratila by sociologie jako zvláštní společenskovědní disciplína nemalou část svého opodstatnění.

Schémat sociálního rozvrstvení, která vznikají již od dvacátých let 20. století, mívají řadu hierarchicky uspořádaných pater. Právě tak to odpovídá mentalitě středních vrstev. Pokud by byla teorie stratifikace rozvíjena z pohledu horních či dolních vrstev, bylo by logické, aby měla pouze dvě základní patra. Rozlišovala by mezi těmi, kdo ve společnosti vládnou, a těmi, kdo patří k ovládaným. Jak vrstvy privilegované, tak také ti, kdo zaplňují spodní patra společnosti, mívají dichotomické vidění. Mají všechny důvody k tomu, aby rozlišovali mezi MY a ONI. Z pohledu středních vrstev však vypadá společnost mnohem složitěji.

Střední vrstvy pohlíží na společnost podobným způsobem jako teoretici sociální stratifikace. Představují si ji jako spojitou pyramidu s víceméně pravidelně odstupňovanými schůdky úspěšnosti. Taková pyramida je výrazem ideologie pozvolné nerovnosti, kdy každý má v zásadě možnost přesunovat se mezi jednotlivými patry budovy společnosti podle míry své výkonnosti či užitečnosti pro celek.

Stratifikační pyramida je dokonalým výrazem psychiky středních vrstev, jejich nadějí i obav. Její jemně odstupňovaná střední patra odpovídají zvyku členů těchto vrstev budovat si mínění sami o sobě na základě pečlivého porovnávání v rámci sobě podobných. Ty nejjemnější rozdíly ve statusu bývaly pro ně vždy v minulosti významným kritériem, podle kterého usuzovaly na svoji vlastní hodnotu.

Stratifikační pyramida však zachycuje i další aspekty sebehodnocení středních vrstev. Slouží jako důkaz toho, že právě ony propojují celou společnost a tím jí dodávají tolik potřebnou stabilitu. Zároveň slouží jako důkaz otevřenosti a dynamičnosti, neboť umožňuje v zásadě každému postoupit o jednu či více příček výše, pokud se o to zaslouží. Vystupuje i jako důkaz sociální spravedlnosti, neboť umožňuje také pohyb v opačném směru pro ty, kteří zásluhy neprokáží. Střední patra sociální pyramidy tak zároveň zmírňují problémy těch dole i těch nahoře: zosobňují příslib sociálního vzestupu pro snaživé potomky nižších vrstev a zároveň představují důstojnou záchrannou síť pro neúspěšné potomky vrstev horních. (Chauvel 2006: 10)

Střední patra stratifikačních pyramid umožňují příslušným vrstvám lokalizovat se v sociálním prostoru. Dosvědčují jim, že i když nepatří mezi hrstku absolutně nejúspěšnějších, nepatří ani mezi masu sociálně více či méně neúspěšných. Protože pro příslušnost ke středním vrstvám je rozhodující vykonávaná profese, signalizují střední patra pyramid, že ti, kdo je obývají, vděčí za svoji pozici odborné specializaci, které se celoživotně věnují a v níž se systematicky zdokonalují. To je odlišuje jak od těch dole, kteří zpravidla vykonávají méně kvalifikované a odborně méně náročné činnosti, tak od těch nahoře, kteří poměrně často žijí z jiných zdrojů než ze své odbornosti.

Stratifikační pyramida znázorňuje též aspirace, tužby a přání středních vrstev.

V klasické podobě byly představy o sociálním vzestupu spojovány s hodnotami práce a podaného výkonu, spořivosti a schopnosti odložit odměnu. Jak konstatuje Serge Bernstein: „Tato vůle po sociálním vzestupu je doprovázena v každé historické epoše snahou po imitaci způsobu života skupiny, která je považována za model či archetyp té společenské vrstvy, do které chce člověk vstoupit.“ (Bosc 2007: 18) Není obtížné z této mentality vyčíst pravzor toho, co sociologové a psychologové později nazvali „referenční skupinou“.

Pyramida sociální stratifikace však zároveň slouží středním vrstvám jako nepřehlédnutelné memento. Připomíná jim křehkost statusu získaného pouze svými vlastními zásluhami, který není jednoduché přenášet mezi generacemi. Spodek pyramidy trvale připomíná, co čeká na ty, kteří poleví v úsilí vyšplhat se aspoň o kousíček blíže k jejímu vrcholu. Střední vrstvy mohou všechno ztratit, poleví-li ve snaze získat aspoň o trochu více. Jejich pozice je sice vyzvedává poměrně vysoko nad neúspěšné, nedává jim však příliš záruk, že opět neklesnou.

Jejich zdroje nejsou takové jako zdroje těch horních a nepojišťují ani zdaleka tak spolehlivě. Protože však už určité zdroje mají, ztrácejí nárok na pojištění ze strany státu, které se vztahuje jen na ty, kdo jsou na tom hůře než oni. Jejich postavení je v jistém smyslu nejkřehčí ze všech. Příslušníci středních vrstev jsou již dost vysoko, aby měli odkud spadnout, jejich pozice je však jen málo chrání před pádem oproti těm, kdo stanuli mnohem výše než oni.

Žebříček stratifikace pyramidálního tvaru najdeme přítomen v dílech evropských i amerických sociologů od první poloviny 20. století. Někdy od přelomu 50. a 60. let tato představa slábne, střední patra pyramidy začínají bobtnat a její základna se stále více zužuje. Odpovídalo to tehdy převládajícím optimistickým představám o nástupu společnosti středních vrstev. Stále mohutnější střední vrstvy byly tehdy plně zaujaty sledováním miniaturních odlišností ve svém statusu, jak to zachytil Pierre Bourdieu ve své knize o vkusu středních vrstev. (Bourdieu 1979) V té době byly nové střední vrstvy na svém vrcholu a ve společnosti převládal pocit, že posledním úkolem je umožnit, aby

bezprecedentních šancí na vzestupnou mobilitu mohli využít i potomci zbytků skupin zatím ještě znevýhodněných.

Změny, které nastupují od počátku 80. let, vedou jiného francouzského sociologa Alaina Lipietze ke konstatování, že vzducholod', jež vynášela střední vrstvy, začíná rychle ztrácet svůj tvar. S jistou mírou nadsázky přirovnává společnost k poněkud asymetrickým přesýpacím hodinám. Chce tím naznačit, že malá hrstka potomků středních vrstev se sice může povznést do horních pater privilegovaných, o to početnější mase však hrozí pokles a deklasování. (Lipietz 1998)

Problém sociálního rozvrstvení a mobility je v první řadě problémem středních vrstev. Proto nepřekvapí, že změny v obrazu stratifikace (od pyramidy ke vzducholodi a pak k přesýpacím hodinám) se týkají primárně právě středních pater stratifikační konstrukce. V případě pyramidy jsou sny a obavy středních vrstev přesně vyvážené, vzducholod' je symbolem masového naplnění jejich snů, zatímco obraz přesýpacích hodin je neméně výmluvným symbolem jejich nejvnitřnějších obav.

Sociální integrace: dualita mikro a makrostruktury

Koexistence dvou výrazně odlišných rovin sociální reality označovaných jako sociální mikrostruktura a sociální makrostruktura patří k základním východiskům vědy o společnosti. Na jedné straně vidíme konkrétní lidi, kteří se každodenně střetávají, komunikují spolu, spolupracují a vstupují do nejrůznějších typů meziosobních vztahů. Na straně druhé tito lidé nežijí v jakémsi institucionálním vakuu. Jsou příslušníky určitého státu, pracují v rámci jistého ekonomického systému, jsou socializováni do určité kultury, působí v rámci jistých organizací. Každá z těchto entit má nadindividuální povahu a přetrvává individuální životy svých členů.

To, co má pro laika podobu dualismu individua a společnosti, vyjadřuje sociologie například v termínech sociálního jednání a sociální struktury. Sociální mikrosvět je světem individuálních či skupinových aktérů, kteří ve vzájemném střetávání prožívají svůj každodenní život s jeho běžnými starostmi a problémy. Sociální makrosvět představuje nadosobní struktury, které předcházely zrodu individua, které na něho mnoha různými způsoby působí a které vytvářejí obecný rámec, do něhož je jeho každodenní život zasazen.

Dualita mikro a makrosvěta se v sociologii projevuje dvojím způsobem. V rovině praktického zkoumání způsobuje, že sociologické přístupy a celé školy sociologického myšlení se rozpadají do dvou velkých proudů.

Prvý z nich vychází z pólu individuí a jejich aktivit. Za klasika tohoto přístupu bývá považován Max Weber, který chápe sociologii jako vědu zkoumající různé typy individuálního jednání a který se domnívá, že i nadosobní skutečnosti, ať již mocenské, či kulturní povahy, je možno rozložit

až do roviny interakcí individuálních aktérů. Velká část sociologických směrů vychází z této perspektivy a snaží se pochopit sociální realitu buďto s důrazem na kulturní (etnometodologie), kulturně sociální (fenomenologie, dramaturgie) či psychologické a lingvistické aspekty individuálního jednání (symbolický interakcionismus), anebo s důrazem na fyziologickou (behaviorismus) či ekonomickou logiku (teorie sociální směny, teorie racionálního výběru), kterou jednající sledují.

Druhý velký směr bádání vychází naopak z existence nadosobních struktur, jež lidské jednání a koexistenci aktérů zároveň podmiňují a zároveň umožňují. Za průkopníka tohoto směru je považován Emile Durkheim, podle něhož se jednání individuí pohybuje v rámci nadosobních struktur, jež do značné míry diktují jeho povahu. Do tohoto myšlenkového proudu lze zařadit právě tak funkcionalismus jako systémové teorie, právě tak strukturalismus a poststrukturalismus jako například teorie sociální změny.

Dualita sociálního mikro a makrosvěta se však neprojevuje pouze v odlišnosti přístupů ke zkoumání sociální reality. V rovině sociologické teorie vede ke snahám uvést do souvislosti oba zdánlivě protikladné prvky a touto cestou se dobrat hlubšího pochopení sociální reality.

Taková snaha není tak zcela samoúčelná. Je reakcí na krajnosti obou přístupů. Zatímco badatelé zdůrazňující váhu struktur mívají sklon podceňovat míru svobody a kreativity jednotlivců, sociologové vycházející z individuálního jednání mívají opačnou tendenci – vydávají sociální svět za krajně těkavý a ničím nedeterminovaný produkt konstrukcí vytvářených a neustále přetvářených vcelku libovolně jednajícími aktéry. Zatímco první tábor někdy přeceňuje vnější determinovanost lidského jednání a podceňuje prostor ponechaný lidské svobodě, tábor druhý nejednou ignoruje, že svoboda jednotlivců a celých skupin tvořit a přetvářet svůj svět je limitována omezenými zásobami zdrojů nejrůznějšího druhu, které mají k dispozici.

Je pravděpodobné, že pokud by se sociologii věnovali příslušníci horních vrstev (či naopak členové dolních vrstev) se stejnou intenzitou jako vrstvy střední, problém vztahu mikro a makro by je tolik netrápil. Jedná se totiž koneckonců o problém míry svobody jednotlivce ve vztahu k donucujícím mechanismům společnosti.

Zatímco pro vrstvy horní je charakteristická představa o dalekosáhlé neomezenosti individuálních možností, vrstvy dolní jsou objektem nekompromisních tlaků nadosobních společenských sil a mechanismů. Pocit svobody a naprosté nezávislosti na společnosti vede ideology horních vrstev až k popírání existence společnosti jako takové. Je v tom kus pravdy. Pro příslušníky elity existuje jen minimum donucení a omezení, která musejí respektovat všichni ostatní členové společnosti. Ohledy na ty, kdo stojí pod

nimi, nemusejí hrát v jejich rozhodování prakticky žádnou roli. Společnost pro ně v pravém slova smyslu skutečně neexistuje.

Naopak příslušníci dolních vrstev příliš svobody nepoznají. Omezenost zdrojů, jimiž disponují, je staví před jednoduchou volbu. Buďto přijmou za své to, co po nich „společnost“ žádá, anebo skončí až na jejím naprostém okraji a budou závislí na tom, co jim společnost dá. Prostoru pro manévrování mezi vcelku anonymními tlaky přicházejícími shora a svými individuálními možnostmi mají v obou případech členové dolních vrstev velmi málo. Zatímco pro ty nahoře společnost neexistuje, s těmi dole si může do jisté míry provádět, co se jí zlíbí.

Střední vrstvy se nacházejí ve výrazně ambivalentním postavení. Něco si již dovolit mohou, musejí se však velice pečlivě hlídat, aby si toho nedovolily až příliš. Musejí si dávat dobrý pozor na to, aby se ve snaze napodobit neomezené možnosti těch horních nedostaly na šikmou plochu, po které sjedou mezi dolní.

Stíhají se proto u nich pocity neomezenosti jejich vlastních možností po vzoru vrstev horních, s uznáním jen obtížně překonatelných bariér, které jejich možnosti omezují někdy téměř tak výrazně, jako je tomu u vrstev dolních. Pokud bychom volně parafrázovali Durkheima: Zatímco „duše“ (jejich aspirace) je táhne do výšin vrstev horních, jejich „tělo“ (materiální možnosti) je neustále sráží do světa nutnosti, jež tvoří každodenní kulisu života těch dole.

Proto taková snaha vyrovnat se s dualitou sociální mikro a makrostruktury, propojit možnosti individuálního jednání s charakterem nadosobních společenských struktur a učinit to tak, aby prostor pro individuální jednání zůstal přitom co nejširší.

I když různí sociologové pracují s různými pojmy a argumentují odlišným způsobem, zpravidla se nakonec shodnou na konstatování tohoto typu: Jednotliví aktéři jsou sice ve svém jednání omezováni tlakem okolností, jež nemohou změnit, nalézají si však dostatek prostoru k tomu, aby v rámci existujících nutností mohli volit mezi alternativami. Navíc nejsou ony existující nutnosti ničím jiným než produktem jednání minulých aktérů a nemohou být udržovány ani měněny nikým jiným než opět jen samotnými lidmi⁵.

Takové vymezení má tu výhodu, že je přijatelné jak pro ty nejposlušnější členy servisní třídy, tak pro ty nejméně konformní příslušníky středních vrstev. Zatímco prvním slouží existence nadosobních tlaků jako alibi za jejich konformitu a poslušnost, u těch druhých posiluje iluzi širokého prostoru, jenž

⁵ Z tohoto závěru nevybočují ani poměrně rafinované pokusy o překlenutí duality sociální mikro a makrostruktury, jako je tomu např. v případě Nicose Mouzelise, který se snaží relativizovat zmíněnou dualitu tím, že uvažuje nejen o mikro, ale i makroaktérech, nejen o makro, ale i mikrostrukturách. (Mouzelis 1998: 138)

se jim otevírá pro jejich vlastní volby a jenž je omezen pouze výsledky neméně svobodných voleb jejich předchůdců⁶.

Pokud by se našel teoretik, který by dokázal propojit v rovině úvah sociální mikro a makrosvět vyčerpávajícím způsobem, střední vrstvy by si oddechly. Konečně by mohly žít v iluzi, že mezi jejich aspiracemi a prostředky nutnými k jejich dosažení vůbec žádný nepoměr neexistuje. Je pravděpodobné, že čím více se bude postavení středních vrstev zhoršovat, tím větší úsilí vyvinou teoretici sociologové právě v tomto směru.

Sociální regulace: teorie rolí

Teorie rolí není ničím jiným než promítnutím abstraktní duality sociální mikro a makrostruktury přímo do vztahů mezi lidmi. Jedná se o totéž téma rozsahu a mezi lidské svobody a možností.

Teorie rolí se obvykle tváří, jako by byla konceptem univerzálním a jako kdyby vysvětlovala jednání lidí ve všech historických dobách a všech sociálních vrstvách. Není tomu tak. Používat výkladová schémata teorie rolí má smysl pouze tehdy, pojednáváme-li o situacích, kdy aktéři v krátkých intervalech střídají prostředí a typy vztahů, do nichž více či méně epizodicky vstupují a zase z nich vystupují. To je vlastnost sociálního prostředí teprve v moderní společnosti a nemá příliš smyslu uvažovat o rolích tam, kde téměř každý umíral v téže roli, do které se narodil a kterou po celý život bez jakékoliv změny přehrával. Herec, který dokáže hrát pouze sám sebe, není skutečným hercem.

Také teorie rolí zná naprosto stejné dilema jako koncepce sociální mikro a makrostruktury. Je to dilema svobody a nutnosti, respektive jejich míry v našem každodenním jednání. Člověk, který bezezbytku vykonává příkazy všech rolí, je sice v principu normální, hrozí mu však, že jeho naprostý konformismus poslouží jako alibismus v případě, kdy „společnost“ od něho očekává, že se zachová například proti svému svědomí. Opačný problém stojí před lidmi, kteří považují jakákoliv očekávání ze strany druhých za natolik svazující, že ve snaze chovat se zcela svobodně překračují společenské normy, pravidla morálky, ba i platné zákony.

Teorie rolí řeší tento problém způsobem, který perfektně vyhovuje právě středním vrstvám. Ty si obvykle nemohou dovolit extravagantnost, s níž

⁶ Termín „servisní třída“ pochází od rakouského ekonoma a politika Karla Rennera. Označuje jím příslušníky horních středních vrstev, kteří jsou dobře odměňováni, mají solidní sociální zajištění a požívají určité míry autonomie v práci za podmínky, že svých schopností využívají ve prospěch firem a jejich vlastníků. (Renner 1924; 1953) Termín Karla Rennera převzal později John Harry Goldthorpe, autor stratifikačního schématu, jež obsahovalo v době, kdy ho zaujal termín „služebná třída“ (service classe), celkem sedm tříd. (Goldthorpe 1980) Goldthorpe převzal koncept služební třídy od Ralfa Dahrendorfa (1957), který ho přenesl z německy mluvícího prostředí, přitom ho však výrazně pozměnil. Zatímco Renner spojoval služebnost zmíněné třídy především s posluhováním konkrétním majitelům firem, podle Dahrendorfa stojí vysocí úředníci ve službách anonymní byrokracie a zprostředkují vztahy mezi vládou a ovládanými v rámci celého systému.

někteří členové elity čas od času vychutnávají míru svobody, kterou jim přináší jejich výjimečné postavení. Zároveň se však nechtějí spokojit ani s pozicí robotů, kteří bez reptání vykonávají to, co se od nich nekompromisně očekává. Teorie rolí jim vychází vstříc a nabízí středním vrstvám pro jejich jednání sice naprosto pevné, avšak zároveň dostatečně elastické mantinely.

Očekávání ze strany druhých nejsou takového druhu, aby nositel role vůbec neměl na vybranou. Právě naopak. Už Robert Merton ve své teorii rolových konfliktů zdůrazňuje, že člověk v rolích volit nejen může, ale dokonce musí. Neustále si musí vybírat, která z odlišných, ba protikladných očekávání naplní a která odmítne. Musí volit mezi tlaky různých rolí a musí se rozhodovat mezi požadavky role a svými osobními dispozicemi. Schopnost distancovat se od některých požadavků rolí, kterou vyzvedává Erwing Goffman, působí ve stejném směru – sociální role nám svobodu neberou, umožňují nám ji na každém kroku podle svých vlastních dispozic rozehrávat.

Právě střední vrstvy musejí být za teorii sociálních rolí zvláště vděčny. Hodí se ze všech nejvíce zrovna na jejich situaci. Jak vrstvy horní, tak vrstvy dolní mají repertoár rolí oproti nim poněkud omezen. Jedině střední vrstvy ho mohou rozehrávat v plném rozsahu. V některých ze vztahů, do nichž vstupují, se setkávají se sobě rovnými, v jiných vystupují vzhledem k těm, kdo stojí sociálně nad nimi a opět v jiných se setkávají s lidmi, kteří stojí sociálně níže. V každém z těchto setkání je nutno stylizovat se odlišně v závislosti na sociální pozici, kterou dotýčný vzhledem k druhým zastává.

Navíc teorie rolí středním vrstvám umožňuje rozehrávat podobný alibismus jako v případě duality aktéra a struktury. Svoji podřízenost vrstvám horním mohou vydávat za záležitost funkcionálních imperativů rolí, která jim osobně neubírá nic na rovnosti s těmi nejmocnějšími. Svoji povinnost předávat příkazy shora dolů a trvat na jejich splnění mohou těm pod sebou zdůvodnit podobně elegantně, tedy jakožto závazek vůči celému řádu plynoucí ze sady neosobních rolových očekávání.

Teorie rolí umožňuje středním vrstvám udržovat svoji identitu i přesto, že jejich umístění ve stavbě společnosti je nutí více než kohokoliv jiného vstupovat do vztahů a střídat situace, kdy musejí plnit požadavky velice odlišné, ba přímo protikladné. Na rozdíl od těch horních i od těch pod sebou se musejí stylizovat jednou jako ovládaní, jindy jako vládcí a přitom si musejí být jisti, že všichni lidé jsou si naprosto rovni. Kdyby jim v tom vydatně nepomáhaly sociální role, kdo ví, zda by byli schopni absolvovat všechny ty proměny bez vážnějších osobnostních poruch.

Příslušníkům servisní třídy umožňuje teorie rolí namlouvat si, že dodržování rolových očekávání je, právě díky své neosobnosti, nikterak neponižuje. Naopak, svým způsobem je povznáší, neboť to, co z pozic svých funkcí dělají, je diktováno nejvyššími imperativy stability společnosti a zachování řádu. Na

druhé straně ani ty nejméně konformní členy středních vrstev nenutí instituce rolí provozovat něco, s čím by vnitřně nesouhlasili. Dokáží smíchat požadavky různých rolí natolik kreativně, že už ani nikdo nepozná, jaká očekávání vlastně naplňují. Dost možná to jsou očekávání velice podobná těm, jimiž se svědomitě řídí servisní třída. Pestrost a autonomie, s jakou si je nezávazně konstruuji, to však brání odhalit s naprostou jistotou.

Sociologie v proměnách středních vrstev

Předmětem zájmu sociologie je moderní společnost, její vznik a její fungování, její povaha a její proměny. Kladení těchto a podobných otázek však v jednotlivých fázích vývoje moderní společnosti závisí do značné míry na charakteru středních vrstev dané doby.

Jak upozornili Luc Boltanski a Eve Chiapello (1999), teorie panství Maxe Webera poskytuje materiál, s jehož pomocí lze vymezit všechny tři po sobě následující historické typy středních vrstev. Ctnosti starých středních vrstev se do značné míry kryjí se základními rysy tradičního panství. Vlastnosti nových středních vrstev jsou obsaženy v charakteristice panství legálního a konečně ve vlastnostech nejnovějších středních vrstev je ukryto leccos z toho, co Max Weber popisoval v rámci panství charismatického.

Z našeho pohledu můžeme konstatovat, že v dobách klasické sociologie byla disciplína provozována členy starých středních vrstev, přesněji příslušníky svobodných povolání. Po celé 19. století i na počátku století 20. si kladli především otázku, jak vlastně moderní společnost vznikla a proč se zformovala původně právě v západní Evropě. Tuto otázku se snažili zodpovědět pomocí analýzy rozdílů mezi společností moderní a společností tradiční. Optimisté mezi nimi se domnívali, že modernita představuje jednoznačný pokrok oproti tradici. Pesimisté upozorňovali jednak na neměnnost základních vzorců lidského jednání (např. Vilfredo Pareto), jednak na problematičnost některých rysů samotné modernity (sklon k anomii u Durkheima a před ním u Comta, riziko převládnutí účelové racionality a byrokratizace u Maxe Webera), ale také na hrozbu odcizení a ztrátu autenticity a lidské dimenze (u Tönniese, částečně u Simmela).

V době převládnutí nových středních vrstev v průběhu 20. století byli sociologové zaujati otázkami fungování moderní společnosti. Optimisté soustředění v táboře funkcionalismu vyzvedávali jednotu systému a jeho částí, obdivovali úzkou korespondenci mezi společností a jednotlivcem, které je dosahováno zvnitřněním společenských imperativů v procesu socializace. Také pesimisté vycházeli z této jednoty, chápali ji však kriticky jako nadvládu ideologie dominujících vrstev nad zbytkem společnosti a jako soubor manipulací, s jejichž pomocí dosahují vládnoucí souhlasu ovládaných a systém jako celek realizuje nadvládu nad svými členy.

Nejnovější střední vrstvy razí tezi o rozchodu jednotlivců se společností. V této perspektivě jsou sociální vztahy rozehrávány v rámci nestabilních, měnlivých sítí, jež nejednou jen epizodicky propojují aktéry sledující svoje vlastní, neméně proměnlivé cíle a projekty. V tomto prostoru není možno identifikovat žádný jednotný princip strukturace a už vůbec ne nějaké centrum integrace či objekt všeobecné identifikace. (Bonny 2007: 18) Optimisté si od této konstelace slibují více prostoru pro svobodnou volbu jednotlivců, pesimisté varují před dopady potíží jednotlivců vybudovat si a udržet v tomto krajně nepřehledném terénu svoji vlastní identitu.

Sociologie starých středních vrstev

Podobně jako duch tradičního panství, také mentalita starých středních vrstev vycházela z pouta osobní piety a z nezpochybnitelné autority pána domu vůči celé rodině i dalším členům domácnosti. Toto pouto se udržovalo mezigeneračně skrze tradici a bývalo posvěceno náboženskými city.

Právě rodinný podnik starých středních vrstev byl organizován tímto způsobem. V osobě podnikatele 19. století se setkáváme snad se všemi rysy obsaženými ve Weberově koncepci tradičního panství.

Podnikatel 19. století vystupuje jako malý patrimoniální vládce a v rámci své domény nerozlišuje mezi vlastní domácností a širším podnikem. Stejně jako v případě patrimoniálních pánů je veškeré jeho snažení soustředěno k ochraně a rozmnožení dědičného pokladu. Patriarchálním způsobem vystupuje vůči své rodině, přísně hlídá své dcery a neméně přísně zasvěcuje do tajemství živnosti své syny. Také vůči nepočtené družině svých zaměstnanců udržuje vztahy rodinného paternalismu. Zatímco směrem dovnitř je ztělesněním tradičních jistot předávaných z generace na generaci, směrem navenek pravidelně vyráží na výbojné výpravy. Je nazýván rytířem průmyslu, chová se jako dobyvatel, jenž osvědčuje své ctnosti v riskantních inovacích a odvážných spekulacích. Stejně jako dávní rytíři, také on se o část své kořisti velkoryse dělí při charitativních příležitostech s potřebnými.

Zatímco Weberův typ tradičního panství se ve všech svých obměnách může v dějinách reprodukovat prakticky bez omezení, patriarchální svět drobných podnikatelů měl svůj čas přesně vymezen. Jeho přetrvávání odporuje základním rysům kapitalismu. Expanzionistická povaha kapitalismu podle Maxe Webera, nesnáší trvalejší četná omezení, jež jsou dána tradičními patrimoniálními poměry. Zájmy moderního kapitalismu vedou posléze k přechodu k byrokratické formě panství či k plutokratickému panství honorace.

Dodnes nejcitovanější díla klasické sociologie vznikala v posledních dvaceti letech 19. století a v prvních dvou dekadách století 20. Bylo to v době, kdy staré střední vrstvy se svými drobnými políčky, dílnami a krámkami čelily prvnímu náporu rozmáhajících se velkých výrobních firem a velkoobchodu. Osvícenské

nadšení z moderních poměrů se u klasiků sociologie prolíná s hlubokými obavami o rovnováhu společnosti, jejíž stabilizační základ je právě v podobě starých středních vrstev oslabován.

V dílech Maxe Webera, Emila Durkheima, Vilfreda Pareta, Georga Simmela a dalších zakladatelů národních sociologií nalézáme v různých podobách zpracována témata, která korespondují s charakterem starých středních vrstev.

Snad jen s výjimkou Vilfreda Pareta jsou všichni zaujati problémem vzniku modernity a všichni přičítají významnou úlohu v tomto procesu profesní činnosti. U Maxe Webera je to nejzřejmější. Profesní étos podnikatelů nesený duchem protestantismu stál u kořenů moderní doby. Také Emile Durkheim chápe profesní aktivitu jako nositele moderní dynamiky, považuje ji za základ organické solidarity a doporučuje reorganizovat podle profesní příslušnosti veškerý politický život. U Georga Simmela bychom podobné momenty našli v jeho Filozofii peněz, kde líčí rostoucí specializaci a směnu jako nástroj osvobození moderního individua. Také u Vilfreda Pareta, který jinak novost modernity spíše bagatelizoval, je role samostatného podnikání a realizace profesních aktivit přímo základem jeho pojetí člověka i společnosti.

Individuální iniciativu jako základ modernity najdeme ostatně přítomnu v myšlení všech zmíněných sociologů. Podle Maxe Webera je kontinuitní podnikání drobných a středních firem přímo projevem moderní racionality. Durkheim vidí v moderním individualismu jako jednoho z vrcholných projevů rozvoje dělby práce plnohodnotnou protiváhu nadindividuální solidarity. George Simmel vyjadřuje stejnou dialektiku svým pojetím člověka jakožto bytosti, která chce být zároveň druhým ku prospěchu a zároveň na nich nezávislá.

Prakticky u všech klasiků sociologie nalezneme myšlenku o tom, že společnost tmelí v první řadě silná víra. Můžeme to považovat za součást patrimonální atmosféry světa drobného podnikání, v němž pieta vůči hlavě domácnosti hrála významnou úlohu. Podle Maxe Webera stála jistá forma náboženského ducha u samotného zrodu modernity, Durkheim považoval po vzoru Augusta Comta víru v humanitu za základ veškeré moderní mravnosti a Pareto spatřoval v neracionální víře dokonce nezbytný předpoklad existence naprosto každé společnosti.

Na soumrak drobných podnikatelů a příchod organizované modernity pohlíželi všichni s jistými obavami. Max Weber hovořil o železné kleci byrokracie jako o pochmurném osudu modernity, Durkheim varoval před anomii, k níž může vývoj modernity snadno sklouznout, a Simmel se vyjadřoval ke kladným, ale i záporným následkům nárůstu neosobnosti v komplexní moderní společnosti a v tom, co ji symbolizuje nejvíce, v moderním velkoměstě. Pareto spojoval nástup velkých organizací se

všudypřítomným intervencionismem státu, před kterým varoval. Obavy zmíněných sociologů se do značné míry kryly s obavami drobných majitelů a podnikatelů, ohrožených ztrátou nezávislosti.

Po metodologické stránce představuje klasická sociologie pestrou směs filozofických, historizujících a pozitivistických přístupů. Max Weber, který se metodologickým otázkám věnoval, snad jen s výjimkou Emila Durkheima, nejvíce a nejsoustavněji, zavádí svým rozlišením vysvětlení a pochopení dualitu, na jejíž ose se rozvíjí metodologie vědy o společnosti po celé 20. století. Po formální stránce jde o to, že Weber poukázal, na rozdíl od Durkheima, na specifčnost společenských věd oproti vědám přírodním. Vycházel přitom z novokantismu a z německé duchovnědní tradice.

Na jedné straně stojí kvantifikující přístupy, které se snaží zachytit sociální realitu podobně, jako to činí vědy přírodní vzhledem ke svému objektu studia, tedy táží se po příčinách zkoumaných jevů a zaměřují se především do roviny strukturní. Touto cestou šel pozitivismus a systémové teorie, tedy směry, které převládaly v období organizované modernity.

Na straně druhé nacházíme přístupy kvalitativní, které se táží po významech, všímají si kulturních specifčností a zaměřují se spíše do roviny individuálního a skupinového jednání. Tyto přístupy rozvíjené již v období organizované modernity přecházejí s nástupem nejnovějších středních vrstev do polohy zkoumání procesů označovaných jako „konstruování reality“.

Dualita kvantifikujícího a kvalitativního přístupu při zkoumání sociální reality, která v rovině poznání vycházela z dosavadního vývoje příslušných vědeckých disciplín, velice dobře odpovídá mentalitě středních vrstev. Právě tyto vrstvy pociťují zcela zřetelně možnou diskrepanci mezi svým skutečným statusem a jeho subjektivním prožíváním. U příslušníků jak horních, tak dolních vrstev je nepoměrně menší pravděpodobnost, že jejich chápání sebe sama se bude výrazně rozcházet s jejich měřitelným postavením. U středních vrstev to bývá naopak spíše pravidlem. Rozlišení subjektivního a objektivního přístupu k sociální stratifikaci má právě u nich své nejvyšší oprávnění. A není náhodné, že v době prosperity nových středních vrstev převažovaly v metodologii sociologických výzkumů právě objektivní (či spíše kvantifikující) přístupy, zatímco v době, kdy je znejistěno postavení jejich nástupců, členů nejnovějších středních vrstev, nabývají na oblibě přístupy subjektivní (či spíše kvalitativní).

Sociologie nových středních vrstev

Vlastnosti nových středních vrstev jsou odvozeny od systému, který Max Weber rozebírá v rámci své analýzy byrokratického panství. Panství moderní byrokracie se od tradičních poměrů (včetně tradičních poměrů podnikatelských) výrazně liší. Provoz výroby i chod správy je zcela

jednoznačně oddělen od chodu domácností. Prvky sféry veřejné a soukromé, které se v případě starých středních vrstev mnoha způsoby přesahovaly a prolínaly, tvoří nyní dva naprosto odlišné světy, každý se svými zvláštními pravidly.

Právě obecná pravidla, závazná naprosto stejně pro všechny, od nynějška nahrazují nevyzpytatelnou libovůli rozhodování, kterou se kdysi vyznačovali velcí patrimoniální páni, která však nebyla cizí ani starým středním vrstvám v rámci jejich rodinných "držav". Vysoce formalizované procedury byrokracie přinášejí systematičnost a vyšší účinnost ve srovnání s rozhodováním roztržitých a zdaleka ne vždy kompetentních drobných aktérů předchozí epochy.

Kritikové byrokracie jdoucí ve stopách Maxe Webera zdůrazňují – a zcela oprávněně – její manipulativní a odlidšťující charakter. Byrokracie je vskutku ukázkovým příkladem lidského výtvaru, který jako kdyby se osamostatnil a vymknul svým tvůrcům, získává nad nimi nadvládu a podřizuje si je svým vlastním účelům. „Bez ohledu na to, jaké mohou být motivy individuálních vlastníků a manažerů, úředníků a dělníků, firma sama se stává stále autonomnější a řídí se jen jediným motivem – manipulovat světem tak, aby jí to přinášelo profit. Právě tak jako dělník už nevlastní stroj, ale je jím kontrolován, právě tak člověk ze středních vrstev už nevlastní podnik, ale je jím kontrolován.“ (Mills 1951: 108)

Oprávněná kritika dehumanizujících aspektů byrokracie však nejednou opomíjí jiné a vítané aspekty byrokratického panství, na které upozorňoval Max Weber. Nejde přitom pouze o to, že byrokraticky uspořádané výrobní a správní organizace přinášejí svým zaměstnancům jistoty, jež ostře kontrastují se všudypřítomnou nejistotou znepráhující odjakživa existenci majitelů drobných rodinných firem. Snad ještě důležitější je, že také činnost v rámci byrokracie může být stále považována za povolání v původním smyslu tohoto slova, tedy ve smyslu jakéhosi vyššího poslání, jež dává životu jeho význam a svým držitelům propůjčuje cosi z tradičního stavovského charakteru⁷.

Účast v byrokratickém aparátu svým způsobem stále umožňovala svým členům osvědčit se v práci svým celoživotním úsilím, postupně si ověřovat, zda člověk patří mezi vyvolené, anebo klesá mezi zavržené. Na rozdíl od starých protestantských středních vrstev, u nichž známkou vyvolenosti byla velikost majetku, který se podařilo celoživotním podnikáním nashromáždit, v případě organizačního člověka je oním vyhledávaným znamením vyvolenosti kariérní postup. Nejnovější střední vrstvy budou o tento důkaz správnosti své cesty s konečnou platností připraveny.

⁷

Max Weber zdůrazňuje, že služba v úřadu zůstává zvláštní formou povolání. Nejedná se o obyčejný pracovní kontrakt, jako je tomu v případě dělníků. „Vstup do úřadu znamená (a to i v oblasti soukromého podnikání) převzetí specifické povinnosti k úřední věrnosti oplátkou za zajištěnou existenci.“ (Weber 1925: 652)

Nástup velkých a komplexních organizací spravujících chod všech oblastí života společnosti a zaměstnávajících početné masy příslušníků nových středních vrstev výrazně ovlivnil přístupy sociologie. Vyvolal poptávku po zkoumání systémového charakteru společnosti a přitáhl pozornost k procesům funkční diferenciaci.

Systémovost společnosti ve fázi organizované modernity je zajišťována jak vertikálně, tak horizontálně. V rovině vertikální jistí její integritu spojitá sociální stratifikace společnosti. V rovině horizontální je zárukou integrovanosti provázaná kooperace diferenciovaných funkčních podsystémů probíhající v rámci národních států.

Ve vertikální rovině byl důraz kladen právě na spojitost stratifikační pyramidy, která byla předpokladem víceméně rovných mobilitních šancí. V rovině horizontální byla zdůrazňována rovnocennost všech podsystémů, z nichž každý přispívá svým dílem k naplnění neosobních cílů systému.

Zmíněné faktory stability, otevřenosti a rovnováhy systému se protínaly a zviditelňovaly ve středních vrstvách. Jejich příslušníci v každém z horizontálních podsystémů přispívali k fungování celku, za což byli v systému vertikálním odměnění příslibem vzestupné mobility.

Tento idealizovaný obraz kyberneticky vyvážené organizované modernity se stal od šedesátých let 20. století terčem mohutné kritiky. Jak upozorňuje Christopher Lasch, společenské vědy s oblibou hovoří o růstu vzájemné závislosti všeho a všech, jež se s rozvojem moderní společnosti ustavičně prohlubuje. Mnozí badatelé si od tohoto trendu slibují posílení systémového charakteru předmětu svého studia, což posiluje váhu jejich disciplíny a dodává jí nádech větší exaktnosti. Christopher Lasch upozorňuje, že to, co bývá neutrálně vydáváno za růst vzájemné závislosti, mívá v realitě zcela zřejmý a nebezpečný mocenský obsah. Ve skutečnosti se jedná o rostoucí závislost individua na organizaci, občana na státu, dělníka na manažerovi a rodičů na pedagogických poradnách. Ve všech těchto případech je údajná vzájemná závislost ve skutečnosti mocensky výrazně asymetrická. Právě tato asymetrie je zamlčována pokaždé, když se hovoří o vzájemné závislosti mezi zájmy firmy a zájmy zaměstnanců, o jednotě zájmů úředníků a byrokratické mašinérie, o jednotě zájmů strany a jejích členů, o jednotě zájmů státu a jeho občanů. (Lasch 1979: 321)

V rovině metodologické nebylo dost dobře možné tuto dvojsečnost organizované modernity vysledovat. Velké konglomeráty početných organizací a důsledky jejich velkoplošného rozhodování vybízely k aplikaci statistických metod. Formální podobnosti ve fungování těchto organizací zase přitahovaly pozornost strukturalistických přístupů.

Váha stále sofistikovanějších metodologických postupů nejednou převážila nad smyslem podnikaných výzkumů a šetření, jak to ostatně odpovídalo

byrokratickému duchu doby. Charakter středních vrstev předznamenával povahu podnikaných analýz. Vysokoškolské studenty, které zkoumal William H. Whyte počátkem padesátých let 20. století, u zadaných úkolů ani v nejmenším nezajímalo, proč je mají vlastně plnit. Podobní dobře disciplinovaným vojákům, zabývají se výhradně tím, jak je splnit co nejrychleji a nejúspěšněji. Natolik se soustředují na ovládnutí té správné procedury, na bezchybné zvládnutí nejnovějšího know-how, že je ani nenapadne ptát se, k čemu jejich úsilí nakonec povede. „Vyjadřují rostoucí smíření s hodnotami středních tříd, které zachvátilo všechny typy intelektuálů, a proto se čím dále tím více soustředují na metodologii, zejména na měřicí techniky.“ (Whyte 1968: 75)

Podle tohoto amerického badatele uvízli v pasti formální racionality také sociologové. Whyte konstatuje, že starší společenskovední odborníci, které ještě živě zajímaly širší souvislosti společenských problémů, ke svému údivu zjišťují, že jejich mladší kolegové jsou k sociálním problémům v podstatě lhostejní. Stačí jim, když s vysokou přesností a za pomoci těch nejnovějších metod změří jejich hloubku.

Posedlost měřicími technikami je vcelku přirozená ve společnosti, jejíž naprostou prioritou zůstává růst. S nástupem organizované modernity se jen mechanismus růstu ještě více odosobnil. „Agresivní typ byznysmena z 19. století, hrabivý a nemorální, je nahrazen neagresivními manažery ve službách hrabivé a nemorální mašinérie. Neřesti i ctnosti se institucionalizovaly.“ (Mills 1951: 109)

Sociologie nejnovějších středních vrstev

Nejnovější střední vrstvy ztrácejí všechny jistoty organizačního člověka. V situaci, kdy již nelze spoléhat na stabilitu byrokratického zajištění a není možný ani návrat k závaznosti a trvalosti meziosobních vztahů, tak jak ji znala epocha tradičního podnikání, zbývá jen jediná strategie. Max Weber ji popisuje ve svém typu charismatického panství.

Charismatická osobnost se vynořuje z tradičního i byrokratického panství, aby zvěstovala příchod zcela nového, dosud nevidaného, jedinečného pořádku, radikálně revolucionizujícího nevyhovující staré poměry. Autoritu a vliv zakládá charismatický vůdce na svých nevšedních osobních kvalitách. V očích všech, kdo ho uznávají, je zcela zřejmým nositelem právě té vyvolenosti, o kterou tak pracně a bez jakýchkoliv záruk úspěchu usiloval protestantský podnikatel a svým způsobem i kariérově orientovaný organizační člověk.

Prezentace charismatických kvalit je nezbytná právě u nejnovějších středních vrstev, pro které trvalost a bezpečí již nejsou dosažitelné. "Protože se již nemohou opřít o legitimitu organizačních hierarchií, ani nemohou jako v minulosti operovat se šancemi na kariéru – neboť s redukcí výšky organi-

začních pyramid existuje mnohem méně příležitostí ke vzestupu v rámci organizace – soudí se o manažerech, že se mají prosadit díky svým kompetencím a svému osobnímu charismatu, že získají stoupence díky účinné síti osobních vztahů, které jim zajistí informace a pomoc, že zmobilizují energii silou své vize a schopností přivádět na svět talenty druhých a rozvíjet jejich nevšední potenciál. Nikoli díky svému postavení, ale díky svým osobním kvalitám si mají získávat autoritu, jež z nich učiní vůdce.“ (Boltanski 1999: 122)

Na základě rozboru manažerské literatury devadesátých let 20. století Luc Boltanski konstatuje, že od nejnovějších středních vrstev se očekává, že založí svůj úspěch na tvůrčí intuici, neobvyklé inspiraci a vizionářské kreativitě. Mají využít dar svých neobyčejných schopností, aby nalézali řešení, jež zůstávají obyčejným smrtelníkům skryta. Jsou-li nadáni skutečným talentem a mají-li tyto zvláštní schopnosti, mohou vyniknout v jakkoliv mladém věku. Pokud je nemají, ani sebedelší školení jim příliš nepomůže.

Již Max Weber ovšem zdůrazňoval, že hlavní slabinou charismatické autority je právě její nevypočitatelná labilita. Je velice riskantní zakládat na ní své postavení. Není-li nevšední dar neustále osvědčován, je natrvalo ztracen. Dlouhodobé úsilí a celoživotní kultivace, které provázely příslušníky starých, ale v jistém smyslu také nových středních vrstev ztrácejí nyní na významu. Přechodnost, krátkodobost, diskontinuita a flexibilita, jež jsou požadovány a preferovány, vypovídají zároveň o přelétavosti a nestálosti šancí novodobých charismatických hrdinů. Charismatická schopnost nevšední inspirace je výborná věc, co když se ale jednoho dne už nedostaví? Tradiční priorita středních vrstev, tedy sebekontrola a sebedisciplína ztrácí v této situaci smysl právě tak jako další klasická vlastnost těchto vrstev – schopnost odkládat odměnu. „Jak by vůbec mohly být sledovány nějaké dlouhodobé cíle ve společnosti, jež preferuje krátkodobé termíny,“ táže se Richard Sennett. (Sennett 1998: 26)

Zásadní obrat, který uskutečňuje takzvaná postmoderní sociologie, přesně odpovídá proměnám mentality při přechodu od nových k nejnovějším středním vrstvám. To, co uvádí Gerhard Schulze o rozdílech ve vidění světa mezi staršími a mladšími lidmi žijícími ve společnosti zážitků, velmi přesně vystihuje rozdíl sociologie organizačního věku a sociologie, kterou z nedostatku přesnějšího termínu můžeme označit jako postmoderní. (Schulze 1992)

Podle Schulzeho upírají vnějšně orientovaní členové starší generace pohled navenek a řídí se podle toho, co je pro ně vzhledem k jejich pozici strategicky důležité. Ti v horních patrech společenské pyramidy zdůrazňují princip hierarchie a svoji roli v ní. Ti uprostřed se staví konformně vůči řádu, který jim

umožnil získat alespoň průměrný či mírně nadprůměrný dostatek. Ti dole trpí pocitem ohrožení, neboť nevědí, kdy mohou přijít i o to málo, co mají.

Naproti tomu vnitřně orientovaní příslušníci mladší generace vycházejí z vlastního nitra, ze svých vlastních pocitů a usilují buď o individuální seberealizaci, anebo o neméně individuální zábavu a vzrušení. V krajní poloze získává tento postoj rysy narcismu, kdy celý svět je zde jen od toho, aby danou osobu hýčkal a splňoval jí jakékoliv přání.

Je snadné povšimnout si, že postoj starší generace odráží věk organizované modernity a přístupy sociologie té doby. Vychází z toho, že postoje a hodnoty člověka jsou odrazem – jakkoliv zprostředkovaným – vnějších poměrů, struktur, v jejichž rámci daný člověk jedná. Jednající může využívat možností, jež mu okolnosti skýtají, zároveň musí respektovat limity, kterému vnější prostředí klade. V dialektice mikro a makro jsou právě makrostruktury oním určujícím prvkem bez ohledu na to, že pochopitelně nemohly být utvořeny a reprodukovány jinak než lidským jednáním.

Postoj mladší generace se stal vzorem pro postupy postmoderní sociologie. Vychází se z přesvědčení, že lidská existence se dalekosáhle osvobodila od tlaků nutností a že jednotlivec není ve svých postojích, názorech a hodnotách determinován svojí sociální příslušností. Jednající utváří realitu podle svých vlastních priorit, do vztahů vůči druhým vstupuje a zase z nich vystupuje jen na základě svých vysoce měnlivých momentálních preferencí. Maximum toho, co může v této situaci učinit sociologie, je, že bude konstruovat jednotlivé sociální typy, které se volně a víceméně nadčasově vznášejí v sociální realitě bez ohledu na její neustále se proměňující parametry.

V průběhu osmdesátých let 20. století mnoho teoretiků kritizuje strukturní přístupy, které vysvětlují povahu dění ve společnosti pomocí odkazu na abstraktní sociální struktury s nadindividuální působností i životností, zatímco na aktéra a jeho jednání pohlížejí jako na něco odvozeného. Poststrukturalisté a postmodernisté naopak tvrdí, že každý odkaz na „objektivní“ sociální struktury je nelegitimní. (Savage in: Butler – Savage 1995: 20)

V rovině metodologie se to odráží zpochybněním statistických postupů a příklonem k přístupům kvalitativním. Základní filozofii tohoto obratu vystihuje Pierre Rosanvallon, když zdůrazňuje, že zvláštnosti a náhodnost v osudech jednotlivců převažují nad jejich sociálním zařazením. „Společnost středních vrstev na jedné straně znamená homogenizaci životních způsobů a ústup sociálních hierarchií. U tohoto prostého konstatování však nemůžeme zůstat. Pro tuto společnost je charakteristická především úžasná reorganizace způsobů diferenciací. Ty už nejsou jednotně kolektivní (vyjádřitelné pomocí příjmů, výše vzdělání apod.), stávají se individualizovanějšími. Tradiční statistiky se ukazují být nevhodné k popisu tohoto nového sociálního univerza, které je

atomizovanější a individualizovanější a jehož obrysy jsou měnlivější a nestabilnější.“ (Rosanvallon 1995: 207)

Rosanvallon se plně přiklání k postmodernímu obrazu společnosti jako víceméně náhodných shluků jednotlivců, kteří vstupují do vysoce nestabilních sociálních sítí a zase z nich vystupují, přičemž každý z nich si individuálně vybírá (a často hned vzápětí koriguje) svoji vlastní životní trasu. Odtud jeho rozhodný požadavek: Namísto statistik musí nastoupit biografie zachycující zvláštnosti individuálního osudu. (Tamtéž: 210)

Naprosto věrným metodologickým odrazem mentality nejnovějších středních vrstev přesvědčených o své sociální neukotvenosti jsou postupy sociálního konstruktivismu. Odpovídají tomu, jak se mentálně vyprofilovaly vysokoškolsky vzdělané vrstvy v době relativně dlouhé poválečné prosperity.

Využily mimořádně příhodné kombinace silné poptávky po vzdělání a jeho nízké nabídky ze strany starších populačních ročníků. Sociální vzestup, který jim v této jedinečné konstelaci vzdělání zprostředkovalo, vnímaly jako výsledek čistě jen své vlastní volby a svých osobních zásluh. Odtud pramenilo jejich přesvědčení, že vlastní volba má navrch před vnější determinovaností, ať již v souvislosti s tím, čím se samy stanou, s tím, co si budou moci dovolit, anebo s tím, jaké vztahy ke druhým naváží a jak dlouho je budou udržovat. Sociální struktura, regulace i integrace se v jejich očích staly pouze věcí osobní volby.

Toto přesvědčení v nich utvrzovala i vlastní profesní zkušenost. Jednalo se o vrstvy, které měly i na vrcholu organizačního věku poměrně širokou míru autonomie v práci (většinou byly zaměstnány ve veřejném sektoru), jejich kompetence jim umožňovaly pracovat prakticky bez dohledu. Za nadřazenou instanci nepovažovaly formálně ustanoveného vedoucího, který měl díky stejnému kulturnímu zázemí sklony k liberálnímu řízení, nýbrž celou organizaci, v jejích službách pracovaly. Příznačné je, že tyto vrstvy se zrodily v době, kdy kulminovaly možnosti sociálního státu. Rizika, která byla spjata s jejich svobodnými volbami, tento stát vcelku spolehlivě kryl a jejich autonomii poctivě sponzoroval. Přesto si vysloužil jejich nelibost jako údajně utlačivý a příliš autoritářský prvek.

„Dobrodruzi každodennosti“ popisovaní Catherine Bidou jsou přesvědčeni, že si své povolání i zaměstnání vybrali na základě svobodné volby a chtějí ponechat také svým dětem stejnou autonomii k výběru jejich vlastní budoucnosti. Soudí, že mladí lidé se mají rozhodnout pro svoji pracovní i životní dráhu až co nejpozději, aby si žádnou z četných možností předčasně neuzavřely. „Autonomie, svoboda, individuum, antiautoritářství jsou základem jejich diskurzu jak o práci, tak o výchově dětí.“ (Bidou 1984: 66)

Autonomie a nezávislost na druhých osobách a hlavně na poměrech byla pro ně prioritou v oblasti práce, výchovy dětí i rodinného soužití. V práci to

znamená málo záviset na ostatních, na hierarchii, být autorem a majitelem velké části své produkce. Ve vztahu k potomkům se tentýž princip projevuje tím, že dítě je považováno za zcela svébytnou bytost, vychovávat je neznámá nic jiného, než dát mu prostor k rozvinutí jeho vlastní autonomie. V případě rodinného života či partnerského soužití se tyto hodnoty projevují tím, že od každého člena rodiny se očekává, že bude mít naprostou volnost sledovat své vlastní zájmy a provozovat svoje vlastní aktivity. Rodina je komunitou bez hierarchických vazeb.

Jak rovněž konstatuje Catherine Bidou, maximální volnost a absence donucení zcela logicky vedou k oddělení přítomnosti jak od minulosti, tak od budoucnosti. Tyto vrstvy, jež zažily bezprecedentní sociální vzestup, necítí vazby na kulturně zpravidla méně reprezentativní prostředí, z něhož vzešly. Protože nechtějí svým potomkům nic diktovat a nikam je bez jejich vůle dopředu směřovat, nechávají budoucnost otevřenu. Jelikož nevidí možnost zařadit přítomnost ani ve vztahu k minulosti, ani k budoucnosti, soustřeďují se na „zde a nyní“. Soustředění na přítomnost vyzvedává do popředí pozornosti to, co lze i bez širšího časového a prostorového rámce nejsnadněji zachytit: lokalitu, teritorium, malou skupinu. Svým způsobem se jedná o z nouze ctnost – uchopení jakýchkoliv širších struktur by totiž předpokládalo existenci rozsáhlejších časových a prostorových souřadnic.

Absence širších souřadnic a nevědomí o skrytých či latentních vazbách sociální podmíněnosti podporují jejich iluzi naprosté nevázanosti a nezávanosti. Mají pocit, že sociální prostor je třeba „konstruovat“ a dokládají to svou vlastní životní zkušeností, či spíše tím, jak si ji samy vykládají. Nechtějí své děti zařadit do pevně daných přihrádek určených tradičními sociálními strukturami. Ani jejich životní dráha přece neodpovídala zkušenostem a představivostí jejich rodičů.

Metodologický kánon postmoderní sociologie je zcela přesně obsažen ve vyjádření jisté mladé středoškolačky ohledně budoucnosti jejího dítěte: „Bude dělat to, co bude chtít. Určí si samo svoji vlastní cestu. Je třeba mu s důvěrou ponechat možnost rozhodování. Samo si určí budoucnost. Samo si zkonstruuje to, co si bude chtít zkonstruovat.“ (Bidou 1984: 64)⁸

Toto zcela prozaické rozpoložení příslušníků nejnovějších středních vrstev nachází v rovině metodologické podobu rozhodného vědeckého obratu. Nové střední vrstvy si pod tlakem velkých organizací kladly otázku: „Jak jsem formován realitou?“ Nejnovější střední vrstvy si své vytěsňování z organizací překládají do výzkumné otázky: „Jak já sám formuji, jak konstruuji realitu?“ V pohledu nových středních vrstev dominoval problém statusu, tedy problém

⁸ Pravdu mohou mít francouzští sociologové, kteří soudí, že zájem o výzkum individuálních trajektorií roste částečně proto, že jsou k dispozici data, která to umožňují zkoumat. Tím vzniká dojem, že předtím taková různorodost individuálních osudů neexistovala, a tedy, že se jedná o zásadní proměnu společnosti. (Galland – Lemel 2006: 67)

toho, „kam patřím“. To je vedlo k problematice sociální integrity v podobě otázky „k čemu náležím“. Nejnovější střední vrstvy namísto toho řeší problém individuální identity, tedy otázku „čím se liším“. To je vede k problematice autonomie, tedy k otázce „na čem jsem nezávislý“.

Z hlediska Schulzeho společnosti zážitků bychom mohli konstatovat, že zatímco sociologové nových středních vrstev čerpali své vědecké zážitky ze vzrušujícího zkoumání toho, jak společnost ovlivňuje a formuje své členy, sociologové nejnovějších středních vrstev se dokáží mnohem více vzrušit ponořením přímo do nitra zkoumaného subjektu (anebo spíše do toho, co za jeho nitro pokládají).

V sázce je zde ovšem více než jen typ vzrušení badatelů. Stojíme před zásadní metodologickou otázkou společenských věd. Je třeba studovat primárně procesy, které působí nezávisle na lidském vědomí (a zkoumání lidí nám o nich toho příliš neřeknou), anebo máme vycházet z toho, co si lidé sami myslí? A nejen z toho vycházet, ale dokonce se na to omezovat a pouze to reprodukovat učeným jazykem, jemuž samotní zkoumání lidé nerozumí. Lze to vyjádřit i jinak: Nakolik se může naše vědění o společnosti redukovat na to, co si lidé myslí o sobě samých, a nakolik má sociologie smysl jen jako disciplína, která lidem řekne něco, co sami o sobě nevědí?⁹

Zachránit sociologii a přitom ji reformulovat tak, aby odpovídala mentalitě příslušníků nejnovějších středních vrstev, se pokouší francouzský sociolog Danilo Martuccelli (2010). Namísto obvyklého zkoumání toho, jak společnost formuje jedince, navrhuje analyzovat to, jak společnost vypadá z hlediska zkušenosti „singularistů“. Tímto termínem označuje jedince nápadně podobné dobrodruhům každodennosti Catherine Bidou. Zakládají si na své jedinečnosti a odlišnosti od druhých a tlaky společnosti zakoušejí v dlouhé sérii životních zkoušek, v nichž musejí obstát, a stále nových výzev, jichž se musejí s úspěchem zhostit. Nejsou to vypjatí individualisté dřívějších fází modernity, spojují družnost s přelétavostí, trvání na své jedinečnosti a jinakosti jim nebrání experimentovat s různými formami sociability. Stále znova se však Martuccellimu vrací naléhavá otázka: Jak být citlivý vůči jedinečnosti a neopakovatelnosti osobní zkušenosti, aniž by sociologie rezignovala na strukturní analýzu, která je jejím posláním a která je ze své povahy záležitost nadindividuální?

⁹ Při řešení tohoto dilematu bychom rozhodně neměli ignorovat postřeh Charlese Wrighta Millse: „Subjektivita v sociální vědě je zvláštní forma úniku z reality.“ (Mills 1951: 160)

Místo závěru

Střední vrstvy urazily poměrně dlouhou historickou cestu, až dospěly do bodu, kdy protiklady a napětí, které po celou tu dobu v sobě nesly, hrozí zničit i poslední známky jejich identity.

Staré střední vrstvy byly fatálně ohroženy již modernizací kapitalismu, k níž dochází od poslední třetiny 19. století. Jejich krize byla zčásti kompenzována zformováním nových středních vrstev, k němuž dochází v rámci organizované modernity.

Nové střední vrstvy se však stávají od poslední třetiny 20. století neméně fatálně ohroženy novou vlnou modernizace kapitalismu. Tentokrát by měl krizi vyřešit zrod středních vrstev třetí generace – vysoce flexibilních a adaptabilních individualistů.

Problém je v tom, že tyto nejnovější střední vrstvy, jejichž mentalita se formovala v prostředí téměř všeobecného blahobytu, si samy o sobě živí ještě více iluzí a sebeklamů, než kolik si jich „konstruovali“ jejich předchůdci.

V situaci, kdy se společnost rozkládá do nesouměřitelnosti, pěstují si iluze o své naprosté sociální nedeterminovanosti. V poměrech, kdy slábne sociální integrita, oddávají se snům o své narůstající autonomii. V situaci, kdy ze společnosti mizí důvěra, snaží se posílit vlastní sebedůvěru neustálým konstruováním a rekonstruováním své vlastní identity.

Zatímco se rozhoduje o tom, bude-li kdo ještě vůbec nadále potřebovat služeb servisní třídy, sociologie nedělá příliš mnoho pro to, aby tuto zásadní otázku v celé její naléhavosti prozkoumala.

Prof. PhDr. Jan Keller, CSc., působí na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Je autorem více než dvaceti odborných a popularizačních knih. Zabývá se v nich problematikou racionality moderní společnosti, otázkami byrokracie a byrokratizace, společenskými aspekty ekologických problémů, problematikou středních vrstev, sociálního státu a tzv. vzdělanostní společnosti. Je autorem několika učebnic.

LITERATURA

- ACCARDO, A., 2009: Le petit-bourgeois gentilhomme. Sur les prétentions hégémoniques des classes moyennes. Paris: Agone.
- ALLIOT-MARIE, M., 1996: La grande peur des classes moyennes. Paris: La Table Ronde.
- BENNETT, A., 1990: The Death of the Organization Man. New York: William Morrow and Company.
- BENSMAN, J. – VIDICH, A. J., 1971: The New American Society. The Revolution of the Middle Class. Chicago: Quadruple Books.
- BIDOU, C., 1984: Les aventuriers du quotidien. Paris: P.U.F.

- BOLTANSKI, L., 1982: *Les Cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- BOLTANSKI, L. – CHIAPELLO, E., 1999: *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- BONNY, Y., 2007: *Sociologie du temps présent*. Paris: Armand Colin.
- BOSC, S., 2007: *Les classes moyennes*. In: *Problèmes politiques et sociaux*. No. 938-939. Paris: La documentation française.
- BOURDIEU, P., 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris: Les Éditions du Minuit.
- BROOKS, D., (2000) 2001: *Bobos. Nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán.
- BUTLER, T. – SAVAGE, M. (eds), 1995: *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
- CROZIER, M., 1965: *Le monde des employés de bureau*. Paris: Seuil.
- DAHRENDORF, R., (1957) 1959: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- EHRENREICH, B., 1989: *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Harper Collins Publishers.
- GALLAND, O. – LEMEL, Y., 2006: *La société Française*. Paris: Armand Colin.
- GEIGER, T., (1932) 1987: *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- GOLDTHORPE, J. H., 1980: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- CHAUVEL, L., 2006: *Les classes moyennes à la dérive*. Paris: Seuil.
- KELLER, J., 2012: *Sociologie středních vrstev*. Praha: SLON (v tisku).
- LAMONT, M., 1992: *Money, Morals, and Manners. The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- LASCH, Ch., 1979: *The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations*. New York: W. W. Norton.
- LIPIETZ, A., 1998: *La société en sablier*. Paris: La Découverte.
- LIPOVETSKY, G., (1983) 2008: *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu*. Praha: Prostor.
- LIPOVETSKY, G., (1987) 2010: *Říše pomíjivosti. Móda a její úděl v moderních společnostech*. Praha: Prostor.
- LIPOVETSKY, G., (1992) 1999: *Soumrak povinnosti*. Praha: Prostor.
- LIPOVETSKY, G., (2006) 2007: *Paradoxní štěstí*. Praha: Prostor.
- MARTUCCELLI, D., 2010: *La société singulariste*. Paris. Armand Colin.
- MARX, K., 1978a: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Praha: Nakladatelství Svoboda, s. 167-276.
- MARX, K., 1978b: *Třídní boje ve Francii 1848 – 1850*. Praha: Nakladatelství Svoboda, s. 35-145.
- MILLS, Ch. W., 1951: *White Collar. The American Middle Classes*. Oxford: Oxford University Press.
- MOUZELIS, N., 1998: *Sociological Theory. What went wrong?* London: Routledge.

- NEWMAN, K. S., 1988: *Falling from Grace, The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. New York: Random House.
- RENNER, K., 1924: *Die Wirtschaft als Gesamtprozess*. Berlin: J. H. W. Dietz Nachfolger.
- RENNER, K., 1953: *Wandlungen der modernen Gesellschaft*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung.
- ROSANVALLON, P., 1995: *La nouvelle question sociale. Repenser l'État-providence*. Paris: Seuil.
- SENNETT, R., 1974: *The Fall of Public Man. On the Social Psychology of Capitalism*. New York: Vintage Books.
- SENNETT, R., 1998: *The Corrosion of Character. The personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York & London: W. W. Norton.
- SINGLY, F. de – THÉLOT, C., 1988: *Gens du privé gens du public. La grande différence*. Paris: Dunod.
- SCHULZE, G., (1992) 2005: *Die Erlebnisgesellschaft – Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- TOCQUEVILLE, A. de, 1992: *Demokracie v Americe*. 2 díly. Praha: Lidové noviny. (Původní vydání v letech 1835 – 1840).
- VIDICH, A. J., 1995: *The New Middle Classes. Life-Styles, Status Claims and Political Orientations*. London: MacMillan Press.
- WEBER, M., 1905: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen.
- WEBER, M., 1925: *Wirtschaft und Gesellschaft*. 2. vyd. Tübingen: Mohr.
- WHYTE, H. W., (1956) 1968: *Organizační člověk*. Praha: Svoboda.